

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה | גיליון פברואר 2021
עשור לאביב הערבי - הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

דיוקנה של הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

מיכאל מילשטיין

"חלמנו על אביב פורח, שניחוחו מתפזר על האנשים, קיבלנו אביב מבולבל...הוא החל בעגלת ירקות שהציתה מהפכה בכיכר...הפכו את מהפכתנו אדומה, כזו שהורגת בשם הדתות...אני חפץ באביב שיהיה ירוק ויבשר על קיץ חדש. עשו ממנו אביב אדום, ריססו עלינו עופרת ברזל...כינו אותנו האביב הערבי, התברר שזהו סתיו של כאוס..."¹

השיר "האביב הערבי" פרי עטו של המשורר המצרי ע'די אל-רחבאני

בימים אלה מלאו עשור לפרוץ האביב הערבי.² פרספקטיבה של עשר שנים מאפשרת סיכום ביניים של התהליך אשר שינה את פני המזרח-התיכון וממשיך לזעזע אותו גם עתה. קשה לקבוע באיזה שלב מצוי כרגע אותו תהליך - שזכה גם לכינוי "טלטלה" - אולם מומלץ להימנע ממסקנות פסקניות שמהן עשוי להשתמע כי הדרמה ההיסטורית קרובה לקיצה או שנחתמה כבר.

אלה אשר מנתחים את המגמות באזור ואלה המחוללים אותן חלוקים בפרשנות אודות סוגיות שונות הקשורות לאביב הערבי. ואולם, לגבי ראשיתו נראה כי אין מחלוקת. הירקן התוניסאי מוחמד בועזיזי שהצית עצמו ב-17 בדצמבר 2010 לאחר שהושפל ונקנס בידי פקחית, שימש בתפקיד "ניצוץ" שניקז תהליכים חברתיים, כלכליים ודוריים ממושכים וטעונים. המעשה שנקט בועזיזי (הוא עצמו מת כחודש לאחר מכן מפצעיו) גרם להתפרצות מחאה ציבורית עזה בתוניסיה, אשר הביאה להדחת נשיאה הוותיק זין אל-עבאדין בן עלי ולשינוי פוליטי מקיף במדינה.

הייתה זו יריית הפתיחה להתפשטות של מחאה נגד הסדר רב העוצמה וארוך השנים ברחבי העולם הערבי, אשר גרמה במהלך השנים למהפכות עממיות אך גם למלחמות אזרחים ולהתפרקות ישויות מדינתיות. כל זאת תוך פתיחה של "תיבות פנדורה" שהיו חתומות משך שנים רבות, ובכללן התסכול הציבורי העמוק נגד השחיתות השלטונית וההגבלה הכמעט מוחלטת של חופש הביטוי, העוינות בין עדות ודתות, והייאוש המתמשך של בני הדור הצעיר נוכח העדרם של שינוי ושל אופק עתידי.

קיימת הסכמה נוספת בין חוקרים ושחקנים פוליטיים, וזאת לגבי ההפתעה שאפיינה את הופעת האביב הערבי. מעצבי מדיניות, חוקרי מודיעין ואקדמיה ואנשי מדיה מודים ברובם כי פרוץ האביב הערבי גילם שוני בסיסי בהתנהלות ובמאפיינים של שחקני העולם הערבי, אשר אחריהם הם עקבו משך עשרות שנים. הציבור אשר תואר לרוב כפסיבי וכסתגלן, שבר מחסומי פחד פסיכולוגיים ותיקים, הניע מהפכות אותנטיות (לראשונה בעולם הערבי) והפך למעצב מרכזי של המציאות האזורית. מנגד, השליטים האוטוקרטיים והדיקטטוריים שנשענו על אליטות צרות ועל צבאות חזקים ונדמו כרבי עוצמה, התגלו במלוא חולשתם, וחלקם אף נעלם מבימת ההיסטוריה.

מטרתו של מאמר זה היא לבצע סיכום ביניים של האביב הערבי: לנתח את שלבי ההתפתחות המרכזיים שלו, לתאר את התהליכים המרכזיים המגולמים בו, ולהסביר כיצד אירועי העשור האחרון השפיעו על התנהלותה ועל מעמדה האסטרטגי של ישראל. כל זאת, לצד שרטוט זהיר של תרחישי התפתחות עתידיים במזרח-התיכון, לפחות בטווח הנראה לעין.

שלבי ההתפתחות של הטלטה

ממרחק של עשור, ניתן לזהות מספר שלבי התפתחות בטלטה המזרח-תיכונית. מאפייני השלב הראשון שונים בתכלית מאלה המאוחרים, וכמוהם שונים גם מוקדי ההתרחשות המרכזיים, הרעיונות המובילים בכל תקופה, וכן דיוקנם ודפוסי הפעילות של השחקנים הדומיננטיים - המקומיים והחיצוניים.

במסגרת הזאת בולטות כמה חטיבות זמן:

א. 2011-2010: ימיה הראשונים של הטלטה היו רוויי אופוריה. הם התאפיינו בתחושה של רבים כי המזרח-התיכון משתנה לחיוב וצועד לעבר עתיד טוב יותר. ואכן, לאחר עשורים רבים של סדר אוטוריטרי רב עוצמה ושל ציבורים שהשתתפותם במשחק הפוליטי ובקבלת ההחלטות הלאומיות הייתה מוגבלת, התרחשו בעולם הערבי מהפכות של ממש. הציבור התאגד, יצא לרחובות והצליח להביא לקריסת משטרים. ההתרחשות הבולטת ביותר בהקשר הזה הייתה האירועים הדרמטיים במצרים אשר הביאו לקץ שלטון מובארכ, ואשר הפכו למקור השראה לכלל העולם הערבי.³ אותן תהפוכות יצרו גלי מחאה בכל רחבי העולם הערבי תחת הסיסמה "העם רוצה בהפלת השלטון" (אל-שעב יריד אסקאט אל-נט'אם). האופטימיות באותם הימים נבעה בין היתר מן העובדה כי בחוד החנית של המחאה עמדו בני הדור הצעיר. אלה נשאו בגאון ובעוז סיסמאות בשבח הבראת החברה והכלכלה ומיגור השחיתות השלטונית (הסוגיות המרכזיות שעמדו במוקד הזעם הציבורי בעולם הערבי), והביעו כמיהה לבסס דמוקרטיה ורפורמות עמוקות במערכות הפוליטיות.⁴ אותה אופטימיות סחפה גם חוקרים ותיקים של המזרח-התיכון, ובראשם ברנרד לואיס ופואד עג'מי, שקבעו באותה העת כי העולם הערבי נכנס לעידן חדש וטוב יותר.⁵

ב. 2014-2011: גל האופטימיות הראשוני התחלף במהרה במפל ציפיות רווי חששות מפני איזמים חדשים שהתפתחו על רקע החלל שנוצר בעקבות ערעור הסדר הוותיק. שתי תופעות מרכזיות עמדו במוקד התקופה הזאת. הראשונה - היקלעות חלק מהמדינות לעימותים פנימיים קשים בין כוחות דתיים, אתניים ועדתיים הקיימים בהן. הדבר בלט בסוריה, בלוב ובתימן. מה שהחל כמחאה נגד דפוסי השלטון הדיקטטוריים באותן המדינות, הפך במהרה למאבק בין כוחות תת-לאומיים, תוך התפרקות

הדרגתית של המוסדות המדינתיים ואיבוד כוחו של השלטון המרכזי. מדובר היה במלחמות אזרחים עקובות מדם הנמשכות עד היום, אשר העלו סימני שאלה נוקבים לגבי מעמד הזהות הלאומית באותן המדינות. התופעה השנייה הייתה עליית כוחו של זרם האחים המוסלמים במוקדי הטלטה המרכזיים. החלל אשר הותיר אחריו השלטון האוטוריטרי שקרס והפתיחה המהירה של המערכות הפוליטיות למשחק דמוקרטי, נוצלו במהירות על-ידי תנועת האחים המוסלמים, שהייתה המסגרת החברתית והפוליטית המאורגנות ביותר בעולם הערבי. יתר גורמי הכוח היו בעלי אחיזה ציבורית ויכולת ארגונית מוגבלות יחסית. כך, עם קיומן של בחירות דמוקרטיות תקדימיות, הייתה זו תנועת האחים המוסלמים שרשמה הישגים היסטוריים במצרים ובתוניסיה (2011-2012), והשתלטה באמצעים דמוקרטיים על השלטון בהן. ההתרחשויות הדרמטיות הפיחו אופטימיות בכל המוקדים האזוריים המזוהים עם האחים המוסלמים - תורכיה בהנהגת ארדואן, הממשל הקטרי ורצועת עזה בהנהגת חמאס. מנגד ההישגים של הזרם האסלאמי עוררו חששות כבדים בקרב שחקנים אזוריים ובינלאומיים אחרים, ובראשם מדינות המפרץ, ישראל ורוב מדינות המערב.⁶ ואולם העדנה שידעה תנועת האחים המוסלמים הייתה קצרת ימים. שנה לאחר שנכנס לתפקידו כנשיא מצרים, מוחמד מורסי, מנהיג האחים המוסלמים, הודח על-ידי הצבא בהנהגת עבד אל-פתאח אל-סיסי ובגיבוי של הפגנות המונים שמילאו את כיכר אל-תחריר בקהיר באותו האופן שבו הופל משטר מובארכ. אותם המונים חשו תסכול עמוק נוכח חוסר יכולתו של המשטר החדש לתת מענה לאותן המצוקות שעמדו במוקד המחאה אשר הביאה לפרוץ האביב הערבי, בעיקר בתחומי הכלכלה והחברה. בכך למעשה נגדע חלומם של האחים המוסלמים לבסס מחנה אזורי אשר יצמיד את האזור לכיוון חדש, והם נותרו מבוצרים במספר מעוזים מבודדים, כאשר יחסו של רוב העולם הערבי כלפיהם עוין.

ג. 2014-2018: חצי עשור לאחר שהחל האביב הערבי, התפרצו במלוא עוזם "השדים הרדומים" שאותם הצליחו המשטר האוטוריטריים לרסן משך עשורים רבים. הביטוי העז ביותר לכך היה דאעש, ארגון טרור שהצליח להקים "מדינה אסלאמית" במרחבים שבהם קרסה הריבונות של מדינות הלאום. "המדינה האסלאמית" התפרסה על שטחים גדולים במזרח סוריה ובצפון מערב עיראק (בעיקר סביב הערים מוצול ואל-רקה), וביקשה באמצעי אימה וטרור להרוס את הסדר המדיני שהוקם לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולהציע דגם שלטוני חלופי למדינות הלאום המודרניות שהתקיימו במרחב משך מאה שנים. כל זאת על בסיס פרשנות פשט דתית קיצונית, ותוך ביצוע פשעי מלחמה באוכלוסייה המקומית (בעיקר מיעוטים לא מוסלמיים) וקידום טרור בתוך המזרח-התיכון ומחוץ לו. שלוחות של דאעש הקימו מאחזים טריטוריאליים מצומצמים יותר בחצי-האי סיני ובלוב, פעלו במערב אירופה וגייסו המוני מתנדבים בכל עולם האסלאם אשר נהרו למאבק בשם חזונה הקוסם של "המדינה האסלאמית" (מתוך כ-30,000 אזרחים זרים אשר פעלו בשורות דאעש, כ-5000 נשאו דרכונים אירופיים). היו אלה השנים הקטלניות ביותר של הטלטה האזורית, אשר באו לקיצן לאחר שדאעש הוכרע צבאית בעיראק ובסוריה ומדינתו הוכחדה במהלך המחצית השנייה של שנת 2017 (אם כי שלוחות הארגון ממשיכות להתקיים במוקדים שונים באזור ובמערב אירופה, והרעיון שבשמו הוא פועל ממשיך להלך קסם על צעירים רבים בעולם המוסלמי).

ד. 2018-2021: לאחר שכבר נדמה היה לרבים בעולם הערבי כי הטלטה האזורית חלפה, התפרץ בקיץ 2019 דגם שנראה כשיכפול של האירועים אשר התרחשו בשנים 2010-2011. למרות הדמיון הצורני - בעיקר מחאת המונים בהנהגת בני הדור הצעיר וקריאות להפלת הממשלים - ניכרו שני הבדלים

בולטים בין הגלים הראשון והשני של האביב הערבי. הראשון היה המוקד הגיאוגרפי של המחאה. הגל השני התרחש במוקדים שעליהם פסח הגל הראשון: לבנון, עיראק, אלג'יריה וסודאן. מדובר היה במדינות אשר לפני עשור היו עדיין חבולות ומצולקות ממלחמות אזרחים קשות, ואשר הזיכרון הקולקטיבי הטראומתי של תושביהן מנע מהם להצטרף לגל המחאה שהתרחש לפני כעשור. מנהיגי הגל השני באותן המדינות היו צעירים אשר זיכרונם הקולקטיבי היה קצר יותר, ולפיכך הם נרתעו פחות מערעור הסדר הקיים לפי הדגם המקורי של האביב הערבי. ההבדל השני גולם בסיסמאות אשר עמדו במוקד המחאות. את הדרישות לדמוקרטיזציה ולרפורמות פוליטיות שאפיינו את הגל הראשון החליפו תביעות הממוקדות בחיי היום-יום: הבראה כלכלית, טיפול בבני הדור הצעיר ומיגור השחיתות השלטונית. המחאה בלבנון הייתה ברובה לא אלימה ואף שיקפה שיתוף פעולה בין העדות השונות, במיוחד בני הדור הצעיר מקרבן. בעיראק לעומת זאת המחאה הייתה אלימה מאוד, ולוותה בחלקה במאבק של התושבים הערבים המקומיים (סונים ושיעים) נגד המעורבות האיראנית בניהול ענייני המדינה. קשה לקבוע האם הגל השני הסתיים. הוא נקטע באופן "מלאכותי" בשל התפרצות משבר הקורונה.⁷ ואולם, שורשי המחאה במדינות השונות, במיוחד בלבנון, עודם רוחשים, מתפרצים מדי פעם וממחישים כי פוטנציאל הנפיצות בכל מוקדי הגל השני עדיין קיימים.

מגמות יסוד המשתקפות בטלטלה האזורית

ממרחק של עשור נשקף מזרח-תיכון שונה למדי מזה שהתקיים בשנת 2010. ההתרחשויות בכל מוקדי הטלטלה נושאות כמובן מאפיינים ייחודיים, אולם ניתן לאתר מספר קווי דמיון אשר מאפשרים לשרטט תהליכי יסוד רחבים. בהקשר הזה עולות מספר תובנות מרכזיות לגבי זרמי העומק המזינים ומניעים את הטלטלה המזרח-תיכונית.

התובנה הבולטת ביותר היא כי **למרות שברירותה, מדינת הלאום בעולם הערבי הפגינה יכולת הישרדות**. למעלה ממאה שנים לאחר הסכמי סייקס-פיקו (1916) אשר במסגרתם הועלתה ההצעה הראשונית לקביעת הגבולות המזרח-התיכון והוגדרו מדינות לאום אשר לא היו קיימות קודם לכן, המחישה הטלטלה עד כמה פריכות הן אותן הישויות. הזעזועים שספגו חלק מהן, ובעיקר עיראק, סוריה, לוב ותימן, פגעו אנושות ביכולת השליטה והתפקוד שלהן, והמחישו את הזיקה הרופפת של רוב תושביהן לזהות הלאומית שניסו המשטרים השונים לטפח ולהנחיל משך עשורים רבים.

עם זאת, נדרש להציב שני סייגים בהקשר לקביעה הזאת. ראשית, לצד מדינות הלאום שהתפוררו, ישנן כאלה שהוכיחו עמידות למרות הזעזועים שספגו, ובראשן מצרים, אך גם תוניסיה ומרוקו. הדבר ממחיש את השוני בעוצמת הזהות הלאומית בין ישויות מלאכותיות צעירות יחסית שאותן סחפה הטלטלה, לבין אזורים אשר בהם קיימת זהות מקומית ותיקה. שנית, למרות הפגיעות העזות שספגו, לא נעלמה שום מדינה ערבית מהמפה. יתרה מכך, רוב הכוחות הפנימיים שהביאו להתפוררותן של אותן המדינות - להוציא החריג הבולט של דאעש בסוריה ובעיראק - פעלו במסגרת הטריטוריאלית שלהן ותוך חתירה לכיבוש השלטון בהן, כפי שניכר למשל בלוב ובתימן. הקבוצות הדתיות או הכוחות השבטיים השונים חולשים אומנם על מחוזות אוטונומיים, אולם אף אחד מהם - למעט הכורדים בצפון עיראק - לא הכריז על עצמאות או הינתקות ממדינת האם, ורובם כאמור מנהל מאבק שיעדו תפיסת השלטון בהן.

מנגד, הומחשה במהלך האביב הערבי **התחזקות של הכוחות הפרימורדיאליים**. ערעור המסגרות המדינתיות הביא כאמור להתפרצות העוינות העתיקה בין כוחות דתיים, שבטיים, עדתיים ואתניים, אשר חסנה בעבר על-ידי השליטים הערבים, שייצגו בחלקם מיעוטים ששלטו בכוח (בעיקר בסוריה ובעיראק). במסגרת אותם המאבקים התחדד בין היתר קו השסע העמוק בין סונים לשיעים, דבר שבא לידי ביטוי במיוחד בסוריה, תימן ועיראק. עליית הכוחות הפרימורדיאליים - בשילוב עם התחזקות הגורמים הדתיים הקיצוניים - לוותה ברדיפה קשה

ערעור המסגרות המדינתיות בעולם הערבי הביא להתפרצות העוינות העתיקה בין כוחות דתיים, שבטיים, עדתיים ואתניים, אשר חסנה בעבר בכוח על-ידי השליטים הערבים.

נגד המיעוטים בעולם הערבי, שעוד לפני האביב הערבי חשו איום כבד. בהקשר הזה בלטו מעשי הטבח של דאעש נגד הכורדים, היזידים והאשורים בעיראק ובסוריה, וכן הפגיעה בקופטים הנוצרים במצרים על-ידי גורמים אסלאמיים קיצוניים. ההגירה הרחבה של בני אותן הקבוצות (ובעיקר הנוצרים) מהמזרח-התיכון התרחשה עוד קודם לטלטלה אולם הפכה לנהירה המונית בעקבותיה. בסוריה למשל פחת מספר הנוצרים מ-2 מיליון ב-2015 למיליון כיום, ובעיראק הצטמצם מספרם מ-1.5 מיליון ב-2003 לכדי רבע מיליון כיום.⁸

מגמת יסוד בולטת נוספת הייתה **היחלשות העולם הערבי ועליית הכוחות הלא ערביים**. המאבקים הפנימיים המרים וערעור המשטרים בעולם הערבי, תרמו להתחזקות שחקנים אזוריים לא ערביים, ובראשם איראן ותורכיה, ולצידן גם ישראל. היחלשות הקולקטיב הערבי ניכרה עוד קודם לאביב הערבי, אך הואצה בעקבותיו. רוב הכוחות הלא ערביים מעמיקים את השפעתם ואת מעורבותם במרחב הערבי, תוך דריסת רגל צבאית וכלכלית במוקדים רבים בו וניסיון להנהיג מחנות אזוריים: "מחנה ההתנגדות" בהנהגת איראן⁹ ומחנה האחים המוסלמים בהנהגת תורכיה. בהקשר של איראן הדבר בא לידי ביטוי במעורבות עמוקה במלחמות האזרחים בסוריה ובתימן, וכן בנעשה בעיראק, תוך שימוש באותן המדינות כבסיס למאבק נגד אויבות אחרות של טהראן, ובראשן ארצות-הברית, ישראל וערב-הסעודית; ובהקשר התורכי - בולטת המעורבות הצבאית, המדינית והכלכלית של אנקרה בנעשה בסוריה, בעיראק, ובשנים האחרונות גם בלוב ובמידה מוגבלת יותר במערכת הפלסטינית.

הטלטלה האזורית לוותה בשינוי מוקדי הכוח בעולם הערבי. על רקע דעיכת מוקדי הכוח הוותיקים שהנהיגו בעבר את העולם הערבי ואשר שקעו במשברים פנימיים קשים, ובראשם קהיר, בגדאד ודמשק, עלו כוחות חדשים. במסגרת הזאת בלטו מדינות המפרץ שנפגעו באופן מוגבל יחסית מהטלטלה האזורית, ובראשן ערב-הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות (לערב-הסעודית הייתה השפעה אזורית ואף בינלאומית משמעותית משך עשורים רבים, במיוחד באמצעות השימוש בכוח הנפט, אולם בעקבות הטלטלה היא התעצמה). ערב-הסעודית ואיחוד האמירויות מעורבות במאבקים הניטשים במוקדים שונים במרחב, בעיקר בתימן, לוב וסוריה, כאשר מטרתן היא הגבלת כוחה של איראן שאותה שני המדינות תופסות כאיום קיומי מרכזי; הן תומכות באמצעות כוחן הכלכלי בשחקני מפתח בעולם הערבי הסוני, ובראשם מצרים וירדן; ומעורבות בקידום מהלכי הסדרה אזוריים, לרבות "עסקת המאה" שהנשיא האמריקאי טראמפ ניסה לקדם. אותן מדינות נשענות כאמור על כוח כלכלי, והפכו למוקדי סחר ופעילות פיננסית ברמה הבינלאומית. הקוטב הדומיננטי החדש בעולם הערבי שונה ממוקדי הכוח שהיו דומיננטיים בעבר. מדינות המפרץ מפגינות גישה מדינית מרוכבת יותר, המוצאת ביטוי בבכונותן לקדם את היחסים עם

ישראל - החיונית לאינטרסים שלהם, במיוחד אלה הביטחוניים - וזאת, גם ללא מימוש הסדרה בנושא הפלסטיני. הדבר מעורר מורת רוח קשה בקרב הפלסטינים אשר משך עשרות שנים טיפחו את התפיסה האסטרטגית ולפיה לא תחול התקדמות ביחסים בין העולם הערבי לישראל לפני שבעייתם תיפתר.

השפעת הטלטלה ניכרת גם מעבר לגבולות העולם הערבי. ערעור המציאות בלב המזרח-התיכון, ובמיוחד התפוררות חלק מהישויות המדינתיות, יצר גלי הדף שהיכו במרחק רב, במידה רבה תוך הרחבת ההגדרה המסורתית של גבולות האזור. בעבר מאבקים שניטשו במזרח-התיכון, ובמיוחד מלחמות בין מדינות - ישראל ושכנותיה, איראן ועיראק ועוד - או מלחמות אזרחים, הטביעו את עיקר חותמם באזור עצמו. מדי פעם זלגו ביטויים של המשברים מחוץ למזרח-התיכון, ובמיוחד למדינות המערב, בדמות פיגועים שביצעו גורמים פלסטינים נגד יעדים ישראליים ויהודיים, או כאלה שאיראן ושלוחותיה קידמו נגד יעדים ישראליים, יהודיים ומערביים. המצב הזה השתנה במהלך העשור האחרון. קריסת הישויות המדינתיות ומלחמות האזרחים הקשות (במיוחד בסוריה ובעיראק), הביאו לשתי תופעות שהקרנו באופן עמוק על מדינות המערב: הראשונה - גלי הגירה של מיליוני פליטים, אשר שטפו את יבשת אירופה, בעיקר במחצית השנייה של העשור החולף (מאז 2015 הגיעו לאירופה כ-5 מיליון מבקשי מקלט, כרבע מהם מסוריה, לצד קבוצות גדולות מעיראק ואפגניסטן); והתופעה השנייה - התגייסות נרחבת של צעירים מוסלמים ממדינות המערב לשורות "המדינה האסלאמית", בין היתר לצורך ביצוע פיגועים באותן המדינות שבהן הם נולדו והתחנכו (בהקשר הזה בלטו במיוחד פעולות הטרור שהתרחשו בצרפת, בלגיה, בריטניה, ספרד וגרמניה). לשתי התופעות היו השלכות דרמטיות על הזירות הפנימיות במדינות המערב, ובראשן התחזקות כוחות הימין (בפרט אלה שמשנתן אנטי מוסלמית), וחיידוד השיח לגבי קשיי ההשתלבות של הקהילות המוסלמיות בהן.

האביב הערבי לווה, בין היתר, בגיבוש כללי משחק חדשים בין המעצמות העולמיות במסגרת פעילותן במזרח-התיכון. העשור האחרון התאפיין בשינוי המאזן אשר התקיים באזור מאז קריסת הגוש הסובייטי בסוף שנות ה-80', ולפיו ארצות-הברית נהנתה ממעמד של מעצמה אזורית דומיננטית, שבכוחה לקדם מערכות צבאיות דרמטיות (למשל שתי מלחמות המפרץ) או תהליכים מדיניים רבי עוצמה, בעיקר בין ישראל לשכנותיה. כל זאת, כאשר ליתר המעצמות העולמיות, ובראשן רוסיה, סין והאיחוד האירופי, משקל מוגבל הרבה יותר. השינוי במאזן הכוח הוותיק בא לידי ביטוי בערעור מעמדה ההגמוני של ארצות-הברית והתחזקות זה של רוסיה. וושינגטון ממשיכה לשמור על מעמד איתן בחלקים גדולים של האזור, ובמיוחד במרחב הערבי הסוני המתון (בפרט המפרץ), תוך קיום קשר אסטרטגי עם ישראל וזיקה הדוקה לערב-הסעודית ולמצרים. ואולם, תקופות הכהונה של הנשיאים אובמה וטראמפ לוו בחשדנות מעמיקה של העולם הערבי כלפי הממשל האמריקאי. אובמה נתפס כמי שהוביל לחץ כבד בכיוון דמוקרטיזציה של המזרח-התיכון וביקורת על דפוסי ההתנהלות של המשטרים הערביים (כפי שגולם בצורה בולטת בנאום שנשא בקהיר ב-2009). לשיטת פרשנים שונים באזור, הדבר פגע בדימויים של המשטרים הערבים בעיני הקהלים המקומיים ותרם לפרוץ האביב הערבי. טראמפ גילם "תיקון" בכל הנוגע ללחץ על שינוי פנימי, ובחלק ממהלכיו ביטא תעוזה (בעיקר בכל הנוגע למאבק נגד איראן ששיאה היה בחיסולו של קסאם סלימאני), אולם נחשד בקפריזיות, כפי שבאה לידי ביטוי בהחלטתו על הוצאת הכוחות האמריקאים מצפון סוריה בנובמבר 2019, מהלך שהביא לפלישה תורכית למדינה תוך הסבת פגיעה קשה לכוורדים באזור. חששות חדשים מתפתחים כבר עתה בעולם הערבי הסוני בעקבות זכייתו של בידן במרוץ לנשיאות ארצות-הברית, ובמוקדן דאגה מחידוש הדיאלוג עם איראן ומהפעלת לחץ על המשטרים בעולם הערבי לקדם דמוקרטיזציה.

רוסיה מצידה ניצלה את סימני השאלה הכבדים בנוגע לארצות-הברית עד למנת לבסס נוכחות במוקדים שונים במזרח-התיכון. הדבר בלט במיוחד בסוריה, שבה מוסקבה הרחיבה את הנוכחות הצבאית והעמיקה את השפעתה המדינית והכלכלית, וניכרת באופן מוגבל יותר בלוב, במרחב הים האדום ובאזור המפרץ. עם זאת, לרוסיה אין את היכולות או היומרות לקדם מהלכים אסטרטגיים, בעיקר מדיניים, כמו אלה שהנהיגה וושינגטון בעבר. בתווך מצוי האיחוד האירופי הממוקד בבעיותיו הקשות מבית, וחרד לגורלו כישות מאוחדת בצל משברי הפליטים, "הברקזיט" והקורונה; וכן סין הממוקדת לפי שעה בצבירת נכסים תשתיתיים-כלכליים. כפועל יוצא, נוצר במזרח-התיכון בהדרגה חלל בכל הנוגע למעורבות המעצמתית, המעניק מרחב תמרון והשפעה גדולים יותר לגורמי הכוח המקומיים, ובראשם תורכיה ואיראן.

רוב מדינות ערב חוו כאמור את הטלטלה בעוצמה כזו או אחרת. עם זאת, בולטת העובדה כי **על המשטרים המלוכניים בעולם הערבי, ובמיוחד אלה שבמפרץ, הטלטלה כמעט ופסחה**. מחאות קשות אומנם התפתחו בירדן, מרוקו, עומאן, וערב-הסעודית, ובבחרין המשטר כמעט הופל נוכח מחאה ציבורית שהונהגה על-ידי הרוב השיעי הערבי (המשטר במנאמה ניצל בזכות התערבות צבאית סעודית). ואולם, באף אחת מהמלוכות השלטון לא הופל, ולא התפתחו מלחמות פנימיות קשות שערערו את מעמד הממשל המרכזי כפי שאירע במדינות ערביות אחרות. ברקע לכך עומדות שלוש סיבות מרכזיות. הראשונה: אופיים המסורתי של המשטרים המלוכניים שרובם "ארוגים" מבחינה קשריהם החברתיים-משפחתיים בתוך הציבור במדינותיהם, דבר המגביר את הזדהות האוכלוסייה עימם ומפחית את השאיפות להפילם. השנייה: המצב הכלכלי היציב ברוב המשטרים שאיפשר להם לרכוש שקט פנימי באמצעות שימור מרקם החיים של תושביהם, ותוך העמקת הבנתם לגבי מחיר ההפסד שישלמו בעקבות ערעור הסדר הקיים. והשלישית: העובדה שלא היה פער ציפיות כה חריף בין דיוקנם ומשנתם של המשטרים המלוכניים לבין המציאות בפועל, כפי שהתקיים במקרה של רוב המשטרים בעולם הערבי. במצרים, סוריה, עיראק, לוב ותימן שלטו משך עשורים רבים משטרים בעלי צביון מהפכני, עממי ומתקדם לכאורה. הם נשאו סיסמאות ברוח שוויון אזרחי, מהפכה חברתית וקידום כלכלי, גם כאשר הפכו לשושלות רודניות אשר ריכזו בידיהן את ההון הלאומי (הן זכו לכינוי **ג'ומלוכיה**: שילוב בין המילים "רפובליקה" [**ג'ומהוריה** בערבית] ל"ממלכה"), תוך דיכוי האוכלוסייה שהתמודדה עם מצוקות כלכליות וחברתיות מחריפות. הפער הזה, כאמור, לא היה קיים במשטרים המלוכניים שמלכתחילה נשאו אופי מסורתי ונעדרו חזון אידיאולוגי כלשהו, בוודאי לא כזה שמטרתו שינוי סדרי עולם.

עוד גורם שעליו פסחה הטלטלה היו הפלסטינים. אלה גורסים כי הם שנשאו עוד באינתיפאדה הראשונה (1987) את בשורת ההמון המתקומם ולפיכך לא היה צורך שיצטרפו לאביב הערבי. בפועל, נראה כי הדבר נבע משילוב בין כמה סיבות: מיקוד בסיסי של הזעם הקולקטיבי הפלסטיני ב"אויב הישראלי" במקום בממשלים מבית; מעקב אחר גורלן העגום של המהפכות בעולם הערבי, אשר גרם לפלסטינים להבין כי אין מדובר בדגם קוסם שכדאי להעתיקו וכי מוטב להסתפק בתנאי הקיום הנוכחיים, גם אם אינם אידיאליים; עייפות הציבור הפלסטיני מהמאבקים המרים נגד ישראל ובין הפתח לחמאס; וכן העובדה שישראל השכילה לשמר את מרקם החיים ברוב המערכת הפלסטינית - בעיקר בגדה המערבית - דבר אשר חידד בעיני פלסטינים רבים את מחיר ההפסד שעלול להיגרם בעקבות קידום אביב ערבי.

רבים, כאמור, **מיהרו להכתיר את הציבור כגיבור המרכזי של האביב הערבי, נוכח הבגרות שהפגין ותפקידו הדומיננטי בעיצוב המציאות**. הדבר אכן היה נכון בשלב הראשון של האביב הערבי. ואולם, המאבקים האלימים שהתפתחו מאוחר יותר, וכן עלייתם של גורמים קיצוניים וחזרתם של גורמי הכוח המסורתיים,

ובמיוחד הצבא, בחלק מהמדינות (במיוחד מצרים), גרמה במידה רבה להשבת הציבור אל מעמדו הקודם, המוגבל יחסית. הציבור הערבי הוכיח מצד אחד יכולת להפיל משטרים באמצעות התפרצויות המוניות, אולם מהצד השני כשל ביכולתו להציב חלופה יציבה ויעילה לסדר שקרס. ברוב העולם הערבי החברה האזרחית על מאפייניה המערביים המודרניים עדיין בשלבים בוסריים. אין יכולת התאגדות באופן שתציב אתגר לשלטון (למעט, כאמור, מצידם של גורמי הזרם האסלאמי), ולא ניכרת התבססות של סממני דמוקרטיה ופולרליזם. מנגד, נראה כי ניטעו בעשור האחרון שינויים מסוימים שמגבילים את המשטרים בהשוואה לעבר ואשר עשויים להוות זרע להתפתחויות חיוביות בעתיד. בהקשר הזה בלטו המימוש או ההבטחה לקיום מערכות בחירות, דבר שהשתקף באופן מיוחד בתוניסיה שבה מתקיים סדר דמוקרטי, נרשם קידום מרשים במעמד הנשים ומשקל הצבא במרחב הפוליטי מוגבל.¹⁰

בהקשר ישיר לשאלת משקלו של הציבור, נדרש לנתח גם את **תפקידו של הדור הצעיר שהנהיג חלק ניכר מהאביב הערבי**, ובמיוחד את שלביו הראשונים. הצעירים הערבים הונעו לפני עשור לפעולה על רקע כמה סיבות: חוסר היכולת למימוש עצמי, בעיקר בהיבט של הישגיות חומרית והקמת משפחות; היכרות עם הנעשה בעולם הרחב באמצעות השימוש במרחב הרשת, דבר שהעמיק את הפער בין הכמיהות למציאות שבה הם חיים; וכן תחושת ניכור עמוקה נוכח הסדר הפוליטי והחברתי הסובב אותם. זהו דור המצוי במעין ריחוף בין עולמות, ולמעשה לוקה ב"סכיזופרניה תרבותית": הוא כאמור חשוף למערב, על "קסמיו" החומריים והרעיוניים, אך חי בסביבה אשר בה לקודי ההתנהגות המסורתיים ולשליטים הוותיקים יש דומיננטיות. סקרי דעת קהל שנערכו באחרונה בקרב אזרחים ערבים מכל רחבי המזרח-התיכון, ובמיוחד בני הדור הצעיר, משקפים את דיוקנו של אותו עולם משוסע. מצד אחד מעידים רבים בעולם הערבי כי הם מסורתיים (63%) או דתיים מאוד (23%), וכי הדת היא הרכיב המרכזי בזהותם (40% הגדירו זאת כך, לפני השינוי המשפחתי או הלאומי), אולם מהצד השני ישנה התנגדות גורפת (כ-70%) למעורבות אנשי הדת בניהול ענייני המדינה, דבר המשקף כפי הנראה אכזבה מהמקרים שבהם גורמים אסלאמיים תפסו את השלטון בעולם הערבי.¹¹

הייאוש הקולקטיבי מביא רבים בעולם הערבי להתרחק מעולם הסיסמאות והאידיאולוגיות שהניעו בעבר את האזרח. מיואשים ועייפים מכל סוג של חזון מהפכני חותרים כיום הקהלים הערבים ליעד צנוע יותר - בדנא נעים ("תן לחיות").

הייאוש הקולקטיבי בעקבות העשור הקשה מביא רבים מבני המרחב הערבי **להתרחק מעולם הסיסמאות והאידיאולוגיות** שהניעו בעבר את המזרח-התיכון. מיואשים ועייפים מכל סוג של חזון - הסוציאליסטי, הפאן-ערבי או האסלאמי - חותרים כיום הקהלים הערבים ליעד צנוע יותר - **בדנא נעים** ("תן לחיות"). באין רעיון קוסם ומבטיח, ונוכח דימוי חיוור או אף נלעג של רבים מהשליטים והכוחות

הפוליטיים במרחב האזורי, מפגין חלק גדול מהציבור הערבי - ובמיוחד הצעירים שבו - ניכור וחוסר עניין כלפי הנעשה במישור הפוליטי. המדובר בתופעה אוניברסלית, המוצאת ביטוי עז יותר בעולם הערבי נוכח הנסיבות הכלכליות והפוליטיות הייחודיות, ובראשן המתח העז שבין הבטחות העבר למציאות בפועל. כאשר נשאלו אזרחים ערבים מכלל האזור מהן הסיבות המרכזיות לפרוץ האביב הערבי, הוצבו בראש הרשימה האבטלה, החובות הכספיים (ב-2015 העידו 15% מהצעירים כי הם שקועים בחובות, בעוד שכיום שיעורם עומד על 35%, בעיקר בסוריה, ירדן והזירה הפלסטינית), וכן הזעם נוכח השחיתות השלטונית (כ-80% סבורים כי המשטרים הערבים מושחתים).¹² מבחינת רבים מהערבים, אין כל תקווה

למימוש עצמי או קולקטיבי בעולם הערבי, ולפיכך הם לוטשים עיניהם מחוץ לו, דבר שמגולם בהגירה המונית, במיוחד למערב. לפי סקרי דעת הקהל שנערכים בעולם הערבי חצי מהצעירים בו - בעיקר בלבנון, לוב ועיראק - הביעו שאיפה להגר מהעולם הערבי, 40% מהם על מנת שלא לשוב אליו.¹³

לא ניתן לסכם את הדיון על המימדים החברתי והתרבותי של האביב הערבי ללא התייחסות לתפקידן המרכזי של הרשתות החברתיות. חייהם של בני הדור הצעיר בעולם הערבי - כמו בכל העולם - ממוקדים במרחב הזה, אשר באמצעותו מתאפשר להפיץ במהירות מסרים כגון קריאה להתאגדויות בזמן ובמקום קונקרטיים, ולהעביר מידע ורעיונות דבר שבעבר אך זמן רב יותר. אותו מרחב גם חושף את הצעירים למרחש בעולם הרחב, באופן שמקשה על המשטרים להסתיר או לשבש את תמונת המציאות. לפי מחקרים עדכניים, 73% מכלל הערבים משתמשים באינטרנט (בהשוואה ל-55% ב-2011), ל-86% מהמשתמשים חשבונות פייסבוק, ל-55% חשבונות אינסטגרם ול-43% חשבונות טוויטר.¹⁴ הרשתות החברתיות יצרו מצד אחד תחושת מעורבות והזדהות קולקטיבית של פרטים רבים עם הדרמות המכוננות של האביב הערבי. ואולם מהצד השני גם נחשפו מספר נקודות חולשה: באמצעות הרשתות החברתיות מתאפשרת הבעת הזדהות ואף זעם, אולם זו ממוקדת פעמים רבות בהקלדה ומייתרת מבחינת המשתמש את המעורבות המעשית באירועים המתרחשים ברחוב; לעוצמה הרשתית מימד אינדיבידואלי עמוק, והיא אינה מצליחה לרוב להיתרגם לגיבוש הנהגות או מסגרות הפועלות לאורך זמן, מעבר התפרצות נקודתית; ובולטת העובדה כי הרשתות החברתיות "משטיחות" ו"מרדדות" פעמים רבות תכנים רעיוניים, ובמילים אחרות אין ביכולתן להעביר מסרים מורכבים.

השלכות הטלטלה על ישראל

ישראל כמובן לא הייתה אחת הזירות שבהן התרחש האביב הערבי, אולם יש לו השפעה עמוקה על מצבה האסטרטגי. כמו רוב השחקנים בזירה האזורית והבינלאומית, גם ישראל קיבלה את פרוץ האביב הערבי בהפתעה. שלביו הראשונים התקבלו בצורה מעורבות בישראל. היו רבים ששאבו אופטימיות ממראות ההמונים היוצאים נגד משטרים ריכוזיים בשם הדמוקרטיה והרצון להבראת המערכות הפוליטיות. ואולם, על אלה העיבו במהרה תמורות מדאיגות שהפכו בחלקן לאיומים.

בחלוף עשור, ניתן לזהות מגוון אתגרים והזדמנויות מבחינת ישראל. אף אחד מהאיומים אינו בגדר סיכון קיומי מיידי, אולם הם מגלמים, אם ימשיכו להתעצם, פוטנציאל להפוך לאתגר אסטרטגי חמור. בקשר הזה יצינו:

א. **ההתעצמות האיראנית במרחב:** האביב הערבי העניק כאמור הזדמנות לטהראן להרחיב את השפעתה באזור, במיוחד בחזיתות שמהן היא יכולה להציב איום ישיר על ישראל, ובראשן רמת-הגולן, לבנון ורצועת עזה. המגמה באה לידי ביטוי חריף בסוריה שאותה האיראנים מנסים מזה כמה שנים לבסס כמאחז אסטרטגי קדמי נגד ישראל. במסגרת הזאת, פועלים כוחות איראנים או שלוחיה של טהראן בסוריה (מיליציות שיעיות), לצד צבא אסד. במקביל, שוקדת טהראן על פיתוח תשתיות בתחומי המודיעין, הטילים ארוכי הטווח, הסייבר והפעלות כלי הטיס הבלתי מאוישים, אשר הותקפו פעמים רבות על-ידי ישראל, מהלכים שגררו התכתשויות חסרות תקדים בין הצדדים (לרוב באמצעות

שלוחיה של איראן בסוריה). כל זאת, במקביל לאתגר שמציבה איראן בהקשר הפרויקט הגרעיני שלה, אשר מצוי בהתקדמות מתמדת, ואשר מהווה מבחינת ישראל האיום המרכזי הנשקף מכיוון טהראן אשר עלול להיהפך גם לקיומי בעתיד.

ב. **הופעת דאעש:** הפגיעה שספגה ישראל בעקבות עליית דאעש במרחב הייתה מוגבלת בהשוואה לזו שהוסבה ליתר המדינות באזור, בראשן סוריה ועיראק, ובמידה פחותה יותר מצרים ומדינות המפרץ. גם כאשר היה בשיא כוחו, הקפיד דאעש למקד את עיקר מאמציו נגד המשטרים הערביים, ופעילותו נגד ישראל הייתה שולית (בעיקר פעולות טרור שביצע "מחוז סיני", שלוחת דאעש בחצי האי סיני). ישראל מצידה התמקדה בפגיעה בגורמי הארגון שגילמו איום מבחינתה ונזהרה מ"הישאבות" למערכות רחבות שקידמו גורמים אזוריים ובינלאומיים נגד הארגון במזרח-התיכון. כיום, האיום הנשקף לישראל מכיוון הארגון מוגבל יחסית, וממוקד באפשרות שקבוצות ופרטים במערכת הפלסטינית או בחברה הערבית בישראל יפעלו בהשראת הארגון נגד יעדים ישראליים, וכן בפיגועים באזורי הגבול (במיוחד זה המצרי), או בניסיונות פגיעה ביעדים יהודיים או ישראליים במדינות המערב על-ידי גורמים אסלאמיים קיצוניים המזוהים עם הארגון.

ג. **חוסר יציבות כרוני של מדינות ידידותיות:** הדבר נכון במיוחד לגבי מצרים שלהסכמי השלום עימן יש משקל מרכזי בתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל. ערב הטלטלה כבר סבלו שתי המדינות ממצוקה כלכלית וחברתית עמוקה שהולידה לפרקים גלי מחאה ציבוריים נגד המשטר. הדבר החרף בעשור האחרון, בין היתר נוכח ההרעה הגוברת של המצב הכלכלי והחברתי בשתי המדינות. המציאות הפנימית הקשה מגלמת איום של ערעור היציבות של שני המשטרים. במקרה של מצרים האיום המרכזי הוא היווצרות כאוס ועליית גורמים קיצוניים העוינים את ישראל, ובמקרה הירדני - נוסף לעליית גורמים קיצוניים, קיים גם איום של הקרנת חוסר השקט לעבר הגדה המערבית.

ד. **האיום במרחבי הגבול:** ערעור הסדר האזורי לווה בהתגברות מסוימת של האיום על גבולותיה של ישראל, במיוחד אלה שהיו שקטים יחסית משך עשורים רבים, ובראשם הסורי והמצרי. בשני המקרים, התפתחו אתגרים בדמות "זליגת" המאבק בין השלטון המקומי לגורמי אופוזיציה לעברה של ישראל, וכן ביסוס אחיזה של ארגונים קיצוניים סמוך לגבולה של ישראל ותוך ניסיון לפעול נגדה. האיומים חייבו את ישראל לשינוי בפריסה ובפעילות הצבאיות בשתי הזירות, ובמיוחד בחזית רמת הגולן. לצד האיום הצבאי התפתח איום משני של פעילות עממית המונית אשר דעך עם השנים, ובא לידי ביטוי בולט ביום הנכבה בשנים 2011-2012, אירועים שבמהלכם פרצו המוני פלסטינים את גדרות הגבול עם סוריה ועם לבנון, ואשר בהם נהרגו עשרות מהפורצים.

ה. **הגברת המעורבות הרוסית באזור:** התפתחות אסטרטגית שבאה לידי ביטוי בולט בחצי העשור האחרון, לאחר שמוסקבה העמיקה את נוכחות הצבאית בסוריה. הדבר הציב אתגר בפני חופש הפעולה הישראלי נגד מאמצי ההתעצמות הצבאית של איראן בחזית הצפונית. הרחבת הנוכחות הרוסית חייבה את ישראל לתיאום אופרטיבי ואסטרטגי שוטף עם מוסקבה (בשונה מהעיונות העמוקה והעדר הקשר שאפיין את יחסיה של ישראל עם ברית-המועצות מאז סוף שנות ה-60' ועד סוף שנות ה-80'). במספר מקרים התפתחו חיכוכים, ששתי המדינות השכילו לווסת, כמו למשל בעקבות הפלת מטוס הביון הרוסי סמוך לחופי סוריה בידי כוחות סוריים (ספטמבר 2018). המעורבות הרוסית הגוברת באזור באה לידי ביטוי בין היתר באספקת מערכות אמצעי לחימה מתקדמות למדינות האזור - בעיקר סוללות S-300 שהועברו לשטח סוריה וS-400 לתורכיה - אשר להן פוטנציאל להגביל עוד יותר את יכולת הפעולה האווירית של ישראל במרחב.

ו. **התעצמות האתגר התורכי:** כמו איראן, גם תורכיה כאמור, ניצלה את היחלשות העולם הערבי לצורך העמקת השפעתה האזורית. ואולם, בניגוד לאיראן, המאמץ הצבאי התורכי ברחבי העולם הערבי אינו מכון ברובו כלפי ישראל, והאיום המרכזי שניצב מכיוון משטר ארדואן הוא אסטרטגי ופוליטי (לפחות לעת עתה). הדבר מגולם בגיבוי שמעניקה תורכיה בעשור האחרון לגורמים המזוהים עם האחים המוסלמים באזור, ובראשם חמאס (התנועה מוצאת בתורכיה בסיס איתן לפעילות מדינית והסברתית, ובשנים האחרונות גם צבאית). זאת, לצד ניסיונה המתמשך של אנקרה לנטוע אחיזה בזירה הפלסטינית, ללא הצלחה יתרה, במיוחד במרחב הר הבית וברצועת עזה. בשונה מאיראן, תורכיה ממשיכה לקיים יחסים רשמיים עם ישראל, למרות המתח המתמשך בין הצדדים, וישנו קשר כלכלי רחב בין המדינות.

מנגד, ישנן גם מספר הזדמנויות מבחינת ישראל, שאת חלקן היא הפכה להישגים אסטרטגיים:

א. **הפחתת האיום הקונבנציונלי:** מגמה הנמשכת מזה כמה עשורים, ובמסגרתה מחרף האיום הנשקף לישראל מצד גורמי א-מדינתיים או מדינתיים למחצה (דוגמת חמאס וחזבאללה) ופוחת האיום הוותיק של מלחמה צבאית קלאסית. זאת, בין היתר נוכח מיקודן של מדינות ערב בבעיות פנימיות חריפות או בעקבות הסכמי שלום שנחתמו עם ישראל. האביב הערבי העמיק את עיסוקן של מדינות האזור בבעיותיהן הפנימיות, ולווה בהיחלשות עמוקה או אף בהתפרקות של חלק מהצבאות שהציבו בעבר איום כלפי ישראל, דבר שבא לידי ביטוי בולט בסוריה.

ב. **קידום הנורמליזציה עם העולם הערבי:** המניעים לתהליך המואץ בשנה האחרונה, ובמוקדו ההסכמים המדיניים שנחתמו עם איחוד האמירויות ועם בחרין וכינון היחסים המקודם עם סודאן ומרוקו, נטועים בחלקם הגדול בהשלכות האביב הערבי. הטלטלה האזורית גרמה כאמור לרוב העולם הערבי לראות באיראן בפרט ובשיעה בכלל איום קיומי מרכזי. ומנגד, ישראל - "האויב של העבר" - נתפסה בנסיבות החדשות דווקא כשותף אסטרטגי, זה הרואה גם הוא בטהראן איום קיומי ומקדם נגדו מהלכים צבאיים ומדיניים מוצלחים. השילוב בין האיום הגובר מצד איראן לייאוש המתרחב של חלק מהממשלים הערביים נוכח הסכסוך המתמשך בין ישראל לפלסטינים, לצד הדחיפה העזה שהוענקה מצד ממשל טראמפ, היוו בסיס לקידום הנורמליזציה, שלפחות לעת עתה נראה כי תימשך גם בתקופת ממשל ביידן.

ג. **שיתוף פעולה צבאי עם מדינות האזור:** כפועל יוצא של ההתמודדות עם איומים משותפים, התפתח שיתוף פעולה צבאי תקדימי בין מדינות ערב לבין ישראל. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בסיוע במודיעין, בטכנולוגיה ובמכירת אמצעי לחימה, שבהם נעשה שימוש במאבק של הצבא המצרי נגד שלוחת דאעש בחצי האי סיני מזה כעשור, וכן במהלכים הצבאיים של איחוד האמירויות ושל ערב-הסעודית במספר זירות באזור.

קו השסע המרכזי שפילח את המזרח-התיכון משך עשורים רבים הציב מצד אחד את העולם הערבי והאסלאמי ומהצד השני את ישראל. האביב הערבי הביא לשינוי דרמטי בהגדרת המחנות באזור. החלוקה המרכזית כיום היא בין איראן ובעלות בריתה לבין כלל הכוחות הנאבקים בהן ומשתפים ביניהם פעולה. במסגרת החלוקה הזאת מוצאות עצמן ישראל ורוב מדינות העולם הערבי הסוני במחנה אחד, כאשר להן אינטרסים ויעדים אסטרטגיים משותפים.

**קו השסע המרכזי שפילח את המזרח-
התיכון משך עשורים רבים הציב מצד
אחד את העולם הערבי והאסלאמי
ומהצד השני את ישראל. האביב הערבי
הביא לשינוי דרמטי: החלוקה המרכזית
כיום היא בין איראן ובעלות בריתה לבין
כלל הכוחות הנאבקים בהן.**

המגמה הזאת לוותה בערעור פרדיגמות ותיקות שהיו נחלתם של שחקנים רבים במרחב האזורי ובקהילה הבינלאומית, ובראשן תפיסת הסכסוך הישראלי-ערבי, ובמיוחד זה שהתנהל עם הפלסטינים, בלב ליבו של המשבר המתמשך במזרח-התיכון וכמקור לחוסר היציבות הכרוני בו. האביב הערבי הוכיח כי מקור הבעיות אינו ישראל, וכאמור עבור חלק גדול מהעולם הערבי אף הומחש כי ישראל עשויה להוות גורם מסייע בהתמודדות עם איומים מבית ומחוץ.

מבט קדימה

בתום עשור, נראה כי מכלול הסיבות אשר הביא לפרוץ האביב הערבי עדיין קיימות, וחלקן אף קיבלו משנה תוקף. המציאות החברתית והכלכלית ברוב מוקדי הטלטלה האזורית עדיין קשה ואף החריפה; הסדר הפוליטי השתנה באופן חלקי בלבד; העתיד נראה מעורפל מאי פעם עבור בני הדור הצעיר; והסדר השלטוני וביטחון האזרחים בחלק גדול ממדינות ערב הידרדר מאז 2010. סקרי דעת קהל שנערכים בעולם הערבי מעלים כי ברוב מדינות ערב, ובפרט אלה שספגו פגיעה עזה במהלך הטלטלה (סוריה, לוב ותימן), סבורים התושבים כי מצבם הורע בעשור האחרון וכי עתיד ילדיהם קודר יותר מאשר בעבר, ומקננת בקרבם חרטה על עצם פרוץ האביב הערבי.¹⁵

הטלטלה, כאמור, מצויה בהתהוות מתמשכת. עוצמתה תהיה תלויה במספר גורמים מרכזיים, ובראשם המצב הכלכלי. בכלל מדינות המזרח-התיכון הכלכלה ספגה פגיעה קשה בעקבות משבר הקורונה, דבר שבא לידי ביטוי בגידול בשיעורי העוני והאבטלה (במיוחד בקרב בני הדור הצעיר), בפגיעה בכוח הקנייה של הציבור ובצמצום הפעילות המסחרית והמוניטרית. בהקשר הזה צוין בדוחות שפרסמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי, כי שנת 2021 צפויה להרע עוד יותר את מצבן הכלכלי של מדינות האזור, פגיעה שלפיה המתואר לא תפסח הפעם גם על מפיקות הנפט שנהנו מיציבות יחסית בעשור האחרון.¹⁶

עוד גורם שצפוי להשפיע על המציאות בעולם הערבי הוא מדיניות החוץ של הממשל החדש בוויינגטון. כרגע ניכרת חרדה קשה בחלק גדול מהעולם הסוני, בפרט במדינות המפרץ ובמצרים, מפני מה שנראה כ"חזרת רוחו של אובמה", קרי ממשל קשוח כלפי העולם הערבי אשר חותר לקדם שיח והסדרה עם איראן שיגרמו להתחזקות ביטחונה העצמי ותעוזתה של טהראן, לפתח דיאלוג עם גורמי האחים המוסלמים, ובראשם קטר (יריבה קשה של מנהיגות העולם הערבי הסוני), ובעיקר להציב את השיקול של קידום הדמוקרטיה לפני שיקולי הקשר הכלכלי עם מדינות ערב.

חוסר השקט המתמשך עלול למצוא ביטוי בגל שלישי של האביב הערבי, אשר יתפתח פעם נוספת במוקדים שכבר חוו את הטלטלה, בראשם מצרים שמצבה הכלכלי רגיש במיוחד ונתון על בלימה מתמדת, ולבנון המשולה ל"הר געש" שעלול להתפרץ בכל רגע; או בכאלה שלא חוו אותה כמעט בכלל, ובראשם ירדן שהמצב הכלכלי-חברתי בה, לצד הביקורת הציבורית המתרחבת נגד הכתר, עלולים להוות מתכון למחאה פנימית חריפה, וכן המערכת הפלסטינית, שבה הן הממשל בראמאללה והן זה בעזה מתקשים להעניק מענה לבעיות היסוד של הצעירים.

טלטלות ברוב העולם הערבי, ובמיוחד במדינות הטבעת, הן חדשות מדאיגות עבור ישראל, אולם אין לה כלים של ממש על מנת להשפיע על המציאות באותן זירות. עליה להתמקד במספר מאמצים מרכזיים: לנסות לתרום לגיבוש יחסים תקינים בין העולם הערבי הסובי לממשל החדש בוויינגטון, תוך ניסיון להפחיד את מפלס החרדה הערבי מפני ההתנהלות האמריקאית הצפויה ולתאם מדיניות בין כלל הצדדים בנושא האיראני; להמשיך ולקדם מאמצים להגבלת התעצמותה של איראן, הן במרחב האזורי (במיוחד זה שקרוב לישראל), והן בהקשרי הגרעין; להבטיח תיאום הדוק עם רוסיה, בפרט בכל הקשור לזירה הצפונית ולאיראן; ולנסות ולקדם את תהליך הנורמליזציה עם העולם הערבי, תוך פיתוח ערוצי שיח עם הקהלים שבו.

בניגוד ליתר מדינות ערב, במקרה הפלסטיני יש לישראל כלי השפעה רבים, שבהם היא כבר עשתה שימוש יעיל בעשור האחרון. לאחר שהסתיים המשבר בין ישראל לרשות הפלסטינית שגולם בנתק הממושך (בין מאי לנובמבר 2020) שפגע במציאות הכלכלית בגדה המערבית, על ישראל לקדם מהלכים נוספים, ובראשם עידוד סיוע חוץ למערכת הפלסטינית וקידום פרויקטים אזרחיים רחבים שיספקו תעסוקה להמוני המובטלים, במיוחד בני הדור הצעיר. מומלץ כי מדינות המפרץ שעימן ישראל מקיימת קשר הדוק, ובראשן ערב-הסעודית ואיחוד האמירויות יעמדו בראש המהלכים האלה. שימוש בכלים האלה עשוי לסייע לכך שהאביב הערבי ימשיך לפסוח על הפלסטינים.

ולסיכום, אמירה בהקשר המתודולוגי. הפתעת האביב הערבי גילמה לקח חשוב לכלל חוקרי האזור:

הפתעת האביב הערבי גילמה לקח חשוב לחוקרי האזור: לאחר עשורים רבים של התמקדות באליטות ובשיח הפוליטי, נדרש לפתח הבנה במרחבים החברתי והתרבותי שהוכחו כמחוללי שינויים מרכזיים, ולהכיר את התרבות והשפה של מושאי המחקר כתנאי להבנת עומק של האזור.

לאחר עשורים רבים של התמקדות - שהייתה נכונה לשעתה - באליטות שליטות ובמערכים הצבאיים נוכח תפיסתם כמעצבים המרכזיים של המציאות, נדרש לפתח חיישנים חדשים, כאלה הנתועים במרחבים שמשך שנים רבות היו חבויים מעיני חוקרים, אולם הוכחו כמחוללי שינויים מרכזיים. לאחר תקופות ארוכות של התמקדות במישורי הפוליטיקה והביטחון נדרשים חוקרי האזור לפנות לביתו של תהליכים חברתיים, תוך שימוש בכלים

הלקוחים משדות כגון הסוציולוגיה, ההיסטוריה, פסיכולוגיה ההמונים והאנתרופולוגיה. השימוש בכולם אומנם היה קיים גם לפני האביב הערבי אך במינון מוגבל. יתרה מזאת, מומלץ שהמאמץ המחקרי החדש ילווה בהיכרות עמוקה עם התרבות ועם ההיסטוריה של בני המזרח-התיכון ובידיעת שפתם, המהוות מפתח בסיסי להבנת מושאי המחקר, אשר בלעדיהן כל ניתוח יהיה חלקי וחלול במידה רבה.

הערות

1. נעמה אביעד ונועם זיצמן, **פסקול של מהפכות - השירים שליוו את הטלטלות במדינות ערב בשנים 2010-2015** (ירושלים: מינרה, 2016), עמ' 120-122.
2. תודותיי לפרופ' אלי פודה ולדוקטור קובי מיכאל על הערותיהם הנבונות אשר סייעו לי לגיבוש ולליטוש הטיעונים שעליהם מבוסס המאמר.
3. קיים ויכוח מחקרי לגבי הגדרת ההתרחשויות במצרים ב-2011, בעיקר סביב השאלה אם מדובר היה במהפכה. אלי פודה ולימור לביא גרסו בהקשר הזה כי האירועים גילמו "רגע מהפכני" אולם לא הבשילו לכדי מהפכה של ממש: אלי פודה ולימור לביא, "מצרים: האומנם מהפכה", ב**אלי פודה ואון וינקלר**. עורכים. **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח-התיכון** (ירושלים: כרמל, תשע"ז/2017), עמ' 79-106.
4. ראו ממצאי סקר דעת הקהל - **אל-מא'שר אל-ערבי: 2019-2020** (אל-ט'עיאן [קטר]: אל-מרכז אל-ערבי לל-אבחאת' ודראסת אל-סיאסאת, 2020), כפי שמפורט בהמשך המאמר [להלן: **אל-מא'שר אל-ערבי**]; וכן:
Adel Abdellatif, Paola Pagliani and Ellen Hsu, *Arab Human Development Report Research Paper: Leaving No One Behind - Toward Inclusive Citizenship in Arab Countries* (New York: UNDP, 2019), p. 23.
5. ראו: **הארץ**, 24 בפברואר 2011, 25 בפברואר 2011.
6. ראו בהקשר הזה: מיכאל מילשטיין, "עלייתו של הגל הירוק: התעצמות הזרם האסלאמי בצל הטלטלה האזורית וההשלכות על ישראל", **מערכות**, גיליון 444 (אוגוסט 2012), עמ' 12-17.
7. להרחבה בנושא הזה: מיכאל מילשטיין, "הגל השני של האביב הערבי: מאפייניו וכיווני התפתחות אפשריים", **צומת המזרח-התיכון** (מרכז משה דיין לחקר המזרח-התיכון), כרך מס' 9, גיליון מס' 11 (5 בנובמבר 2019).
8. Huma Haider, *The Persecution of Christians in the Middle East* (London: K4D, 2017).
9. הכינוי למחנה הכולל מלבד איראן גם את סוריה, חזבאללה וחלק מהארגונים האסלאמיים הפלסטינים. הוא מסמל התנגדות לסדר האזורי המבוסס על ההגמוניה האמריקאית ודומיננטיות של המשטרים הערבים הסונים המקורבים לוושינגטון, מאבק עד חורמה נגד ישראל, ולרוב גם דבקות ברעיון האסלאם הרדיקלי.
10. ראו בהקשר הזה: דניאל זיסנווין, "תוניסיה: חלוצת האביב הערבי", ב**אלי פודה ואון וינקלר**. עורכים. **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח-התיכון** (ירושלים: כרמל, תשע"ז/2017), עמ' 107-130.
11. *A Voice for Change - Arab Youth Survey*. Dubai: ASDA'A - bcw, 2020. ואל-מא'שר אל-ערבי.
12. שם - שני המקורות.
13. שם.
14. שם.
15. Michael Safi, "Life has got worse since Arab spring, say people across Middle East," *The Guardian*. (17 December 2020).
16. עודד ערן, "כלכלות המזרח-התיכון: אור עמום בקצה המנהרה", **מבט על** (INSS), גיליון מספר 1401 (10 בנובמבר 2020).